

Ermenistan’da Türk Eserleri

Hasan Oktay*

“Kırmızı gül demet demet” diye başlayan ve “Şol Revan’da balam kaldı” diye devam eden acıklı ve acıklı olduğu kadar da içli ve duygulu türküyü dinlemeyenimiz kalmamıştır. İşte bu türkü bir Türk yurdu olan Revan’ın acı türküsüdür. Tarihi boyunca çeşitli istilalara ve Türk boylarının iskânına açılan Revan bölgesi Ağrı dağının elli beş km. kuzeyinde, Alagöz dağının güney doğusunda, Gökçe gölünün güneybatısı köşesinden takriben altmış beş km batıda bin metre yüksekliğindeki Çukursad ovasında, Aras ırmağının sol kollarından Zengi suyunun sol kenarındadır. Revan’ın bulunduğu Sa’dçukuru / Çukursaad ovası kuzeydoğu ve kuzeybatıdan yüksek dağlarla çevrilmiştir.¹ Revan şehri bugün Ermenistan’ın başkenti olan Yerevan’dır.

Milletlerin benliklerini, düşüncelerini, duygularını, kuvvetle canlandıran yegâne amil yaptıkları, bıraktıkları eserlerdir. Fikirlerin canlanarak kâğıtlar üzerinde tespit ettiği satırlar, abideler, mabetlerin hepsi bir devrin düşüncesini, duygusunu yaşatır. Bir şehre girdiğimiz zaman rastladığımız eski eserler bize daha önceki devirlerde bu şehre hangi millet ve medeniyetin hâkim olduğunu gösterir.

Herhangi bir şehirde uzun müddet hâkim olup da hiç bir eser bırakmadan ayrılanların o yerlerin ruhuna ve fikrine hükmedemedikleri anlaşılır. Ruha ve fikre hâkim olan milletler buldukları yerlerde muhakkak bir eser bırakarak ayrılmışlardır. Revan bu eserler açısından oldukça şanslı olmasına rağmen sık sık Osmanlı-İran arasında el değiştirmesi, deprem ve Ermeni tahribatı şehrin Türk tarihi eserlerini yok denecek mesabesinde ortadan kaldırmıştır. Bugün ancak bu eserlerin izlerine rastlanmaktadır. Safevi-Osmanlı çekişmesinin önemli merkezlerinden biri olan Tebriz-Tiflis yolu üzerinde bulunan Revan XV. asırda Timur’un tacirlerinden Hacı Han Lahican tarafından bir köy olarak kurulmuş ve sonraları Şah İsmail’in emriyle veziri Revan Kulu Han tarafından XVI. asrın başlarında (1509-10) şehir haline getirilmiştir.²

Safeviler Anadolu’dan propaganda vasıtasıyla getirttikleri aşiretlerin büyük bir kısmını Revan merkez olmak üzere tesis ettikleri Çukursaad beylerbeyliğine yerleştirmiştir.³ Osmanlı Devleti ile Türk Safevi devletleri arasında sık sık el değiştiren Azerbaycan bölgesinde 1747 de İran yönetimini elinde bulduran Nadir Şah Afşar’ın ölümüyle irili ufaklı yirmiye yakın hanlık kurulmuştur.⁴ Bu hanlıkların içerisinde en önemli olan ve Revan merkez olmak üzere de Revan Hanlığı

(*) Dr., Kafkas Stratejik Araştırmalar Merkezi KAFKASSAM Başkanı.

- (1) Eziz Eliekerberli, Gadim Türk-Oğuz Yurdu Ermenistan, Bakü, 1994, s.184.
- (2) Yusuf Beg Vezirof, Azerbaycan, Tarihi Coğrafyası ve İktisadı, İstanbul, 1338, s.37; Sabir Esedov, Ermenistan Azerbaycanlıların Tarihi Coğrafyası, Bakü, 1995, s.445; Barthold, “Azerbaycan-Ermenistan”, Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara, 1975, VIII-XII, s.85; Hasan Oktay, Revan Hanlığı, Malatya, 1997, s.3. (Yayınlanmamış doktora tezi)
- (3) Oktay Efendiyev, Azerbaycan Safeviler Devleti, Bakü, 1993, s.78; Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara, 1992; H. Oktay, age, s. 21.
- (4) Azerbaycan Hanlıkları için bak. Z. Bünyadov, Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1994, s.522-568; Reşitbey İsmailov, Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1993, s.77- 89; Azerbaycan Tarihi, En Eski Devirlerden XX. Asrın Evveline dek, Bakü, 1993, s.195; A. Caferoğlu, Azerbaycan, İstanbul, 1940, s.18-22; Ayn. Müel, “Azerbaycan Türkleri”, Türk Kültürü, Ankara, 1966, yıl V, sayı 54; Abdullayev, age, s.85-119; R. Şabanoglu, Azerbaycan Hanlıkları, Bakü, 1926, s.35-75; H. Delili, XVIII. Asrın İkinci Yarısında Cenubi Azerbaycan Hanlıkları, Bakü, 1979, s.45-112; Butkov, Materyalı Alya Novoy İstory Kafkaza, Petersburg, 1869; Bournoution, Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule 1807-1828a Political and Socioeconomic Study of the Khanate of Erevan on the Eve of the Russian Conquest, 1982; Osmanlı Devletiyle Azerbaycan Türk Hanlıklarını Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, I-II, Ankara, 1992.

Kaçarlar ve diğer Türk aşiretleri tarafından kurulmuştur.⁵ Revan'ı Selçuklu, Akkoyunlu, Safevi Türk, Osmanlı ve Hanlık dönemi eserleri süslüyordu. Fakat 1828 de Ruslar şehri ele geçirdikten sonra Türk eserleri açısından büyük bir tahribatın başlamasını da sağlamış oldular. İşte Revan'da geride bırakılanların izleri:

Serdar Sarayı

Safevi Türk şahları Revan şehrini kurarken bir saray külliyesi inşa ederek kendileri adına şehri yöneteceklerin ikametine ayırdı. Bu saray ek yapılarla desteklenerek ayrıca yapım ve restorasyon esnasında bir çok değişikliğe uğramıştır. Bu saray külliyesi Revan kalesinin içerisindeydi. Heybetli uçurumun kenarında kurulan saray insan üzerinde büyük tesirler bırakmaktadır. Safeviler vilayet merkezlerinde inşa ettikleri sarayları genellikle heşt behişt (sekiz cennet) tarzında inşa ederlerdi. İstanbul Çinili köşk de bu stile girer.⁶

Revan Hanlığı hükümet merkezi olarak daha önce yapılan sarayların yerine yeni bir saray inşa etti. Doğu mimarisinin en güzel örneklerinden birini teşkil eden Serdar sarayını Revan Hanı Hüseyin Ali Han yaptırmıştır. Görkemli sarayın ustaları Türkiye'den ve İran'dan, mimar ise Hoy Hanlığından istenmiştir. Sarayın planı ve inşaatın tüm sorumluluğu Hoy'dan gelen mimar Mirza Cafer tarafında gerçekleştirilmiştir.⁷

Sekiz yüz haneyi⁸ barındıran Saray'a Revan Hanı Hüseyin Ali Han'ın Oğlu Muhammed Han tarafından 1791 de 'Gözügülü' aynalı salon ve yay imareti adı altında yazlık bir bölüm eklenmiştir. Serdar sarayı Revan Kalesinin temelini oluşturur. Bu saray Revan Hanlığının saray mimarlığının en değerli örneğini teşkil etmiştir. Saray külliyesi çeşitli fonksiyonları bulunan çok sayıda müstemilat binaları avluların çevresinde gruplaşmıştı. Fıskiyeli havuzlar, çiçek bahçeleri, sarayın avlularında enfes bir manzara meydana

getirmiştir. Bu debdebe, saray binalarının iç tertibatında daha da güçlü idi. Duvar ve ahşap bölümlerdeki nakışlar, savaş ve av sahneleri, zengin desenli portreler, sarayın içerisine debdebeli ve zengin bir görünüm vermektedir.⁹ Saray devlet işlerinin görüldüğü bir mekân olarak kullanılırken aynı zamanda barındırdığı sekiz yüz hane ile de hanlığın önemli kültür ve sanat merkezi olarak hizmet etmiştir. Fakat bugün saraydan hiçbir eser mevcut değildir.

Mescit ve Camiler

Camiler İslam dünyasında dini bir mekân olmakla beraber aynı zamanda sosyal kültürel ve eğitim kurumlarıdır. Revan Hanlığı topraklarındaki tarihi eserler dini menşeli olduğundan iki türlü yıkıma sahne olmuştur. SSCB'de ateistlik propagandası neticesi kurulan Allahsızlık Cemiyeti bölgedeki dini yapıları yok etmeye çalışmıştır. Bunun yanında Ermeniler Türk hâkimiyet alametlerini tamamen tahrip ederek Revan'da bulunan irili ufaklı birçok camiden ancak iki tane kalmış ve bu camilerde 1988'de kasıtlı çıkarılan bir yangınla kullanılamaz hale getirilmiştir.¹⁰

Şah İsmail Mescidi

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Revan da ilk mescid Şah İsmail tarafından 1510 yılında yaptırılmıştır.¹¹ Revan, Osmanlı-İran ilişkilerindeki önemini kavrayan Şah İsmail şehri tahkim ederek kale ve cami yapmıştır. Geniş mekânı ve uzun minaresi, döşenen halılarıyla çok meşhur olan Şah İsmail mescidi 1918 de Ermeniler tarafından içerisine Müslüman ahali doldurularak yakılıp yok edilmiştir.¹²

(5) Revanda 1747-1828 yılları arasında kurulan Türk Hanlığı için bakınız, (Hasan Oktay, Revan Hanlığı, Malatya, 1997, yayınlanmamış doktora tezi.)

(6) Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul, 1993, s.293.

(7) Hasanali Delili, Cenubi Azerbaycan Hanlıkları, Bakü, 1979, s.75.

(8) Şemseddin Sami, Kamusu'l-a'lam, III, s.2306.

(9) H.F.B. Lynch, Armenia Travels and Studies, s.216.

(10) S. Esedov, Ermenistan Azerbaycanlılarının Tarihi Coğrafyası, Bakü, 1995, s.449.

(11) İsmail Azimbeyov, İrevan Müselman Abideleri, Bakü, 1993, s.300.

(12) S. Esedov, age, s.449.

Hudabende Mescidi

Revan mescidleri arasında ilk büyük mescid olma özelliğini taşıyan Hudabend mescidi Safevi hükümdarı Muhammed Şah Hudabend tarafında inşa edilmiştir. Uzunluğu 9 metre olan bu mescidin genişliği 6 metre, yüksekliği ise 12 metreydi. Küçük bir de mihrabı olan mescid kırmızı pişmiş tuğladan yapılmıştır. 1685 tarihinde Safevi hükümdarı Şah Süleyman tarafından tamir ettirilen mescidin giriş kapısı üzerinde bir tamirat kitabesi konmuştur.¹³

Şah Abbas Mescidi

Revan mescidleri arasında sanat değeri açısından Şah Abbas mescidi önemli bir yer tutar. 1606 yılında yapılan mescide halk camili mescid ismini vermiştir. Aynı zamanlarda Gence’de yapılan mescid de aynı mimar Şeyh Bahaaddin tarafından yapıldığından birbirlerine çok benzerler. Revan Han sarayının doğu yanına yapılan mescidin yanında medrese, kütüphane ve misafirhane inşa edilmiş olup büyük bir avluyla çevrelenen muhteşem bir mimari külliye olarak ilim merkezi görevi ifa etmiştir. Revan Hanlığı zamanında mescidin aşevinde fakirlere günde üç öğün yemek verilmekteydi. Dini bir mekân olmanın yanında sosyal bir kuruluş olan bu cami Ermeniler tarafından her fırsatta tahrip edildiğinden şu anda harabe halindedir.¹⁴

IV. Murat Mescidi

Şah İsmail tarafından Osmanlı Devletine karşı önemli bir merkez haline getirilen Revan, Osmanlı Devleti’nin de dikkatini çekmiş olup her ele geçirilişte muhakkak güzel binalarla süslenmiştir. Bu seferlerin en önemlilerinden biri olan IV. Muradın Revan seferidir.

IV. Murad’ın Revan seferinden sonra burada bir cami inşa edilmiş, fakat biz bu camiyi Revan’ın 1724’de tekrar geri alınmasından sonra kılınan ilk cuma namazı vesilesiyle

öğreniyoruz. Kale içinde olan bu cami Safeviler tarafından harap hale getirildiğinden cuma namazına hazırlanması için döşemesi tamir edilip halı döşendikten sonra mihrap ve minberi yerine konularak ertesi cuma namazına daha iyi bir şekilde yetiştirilmiştir.¹⁵

Gök Mescit

Revan Hanı Hacı Hüseyin Ali Han tarafından 1760-1764 yılları arasında yaptırılmış olup mavi çinileri hâkim olduğu için Gök Mescid denmiştir. Mescidi inşa eden ustalarla Hüseyin Han arasında Süleymaniye Camisi inşası sırasında Kanuni ile Mimar Sinan arasında geçen tartışmaya benzer bir tartışma yaşanır. Gök Mescid ustaları caminin temellerinin iyi oturabilmesi için bir müddet ortalıktan kaybolurlar ve sonrada ortaya çıkarak durumu Han’a izah ederler.¹⁶ İki minaresi olan Gök Mescid’in Revan Hanlığının kuruluşundan yirmi yıl sonra inşa edilmesi Hanlığın ekonomik gücünü göstermesi açısından önemlidir. Hiç bir masraf esirgenmeden Tebriz’deki Gök Mescid ve Gence’deki Şah Abbas mescidi üslubunda inşa edilmesi ise sanatta ulaşılan zirveyi göstermesi açısından önemlidir. Tam bir Türk üslubuyla inşa edilen¹⁷ mescidin yanında bir medrese, kütüphane ve imaret yapılarak külliye haline getirilmiştir. Buradaki kütüphanede çok değerli kitaplar mevcut idi. Devrin ilim ve kültür merkezi olan bu kütüphane Azerbaycan bölgesinin meşhur ilim ve sanat adamlarının en önemli uğrak yerlerindedir.¹⁸ Burada önemli tartışma ve fikir alışverişinde bulunurlardı. Bu şaheser Revan Hanlığı yıkılıp Ruslar tarafından Ermeni Devleti kurulması için değişik yerlerden getirilen Ermeniler tarafında üç sefer yakılarak harabe haline getirilmiştir.

(13) İ. Azimbeyov, age, s.301.

(14) İ. Azimbeyov, age, s.299; S. Esedov, age, s.448.

(15) Silâhşor Kemani Mustafa Ağa, Revan Fetihnemesi, (neşr. Münir Aktepe), İstanbul, 1970, s.69; (Cami muhtemelen 1679 da meydana gelen depremde harap olmuştur, S. Esedov, age, s.23.)

(16) Eli Zeynelov, ‘Erivan’da ne Kaldı’, Açıksoz Jurnalı, Bakü, 1990, IX, s.19.

(17) Hikmet Şevki, ‘ Erivan’da Türk Eserleri’, Türk Yurdu, İstanbul, 1928, C.2.

(18) Lynch, age, s.215.

Birinci yangın 1918 yılında içindeki ahali ile beraber gerçekleştirilmiş, ikincisi ise 1955 yılında olup, içinde kıymetli ilim halkası ders yaparken diri diri yakılmıştır. Üçüncü yangın ise 1988'de meydana gelip Gök Mescidi tamamen harabeye çevirmiştir.¹⁹

Gök Mescid 1996 yılında İran Devleti tarafından restore edilerek külliyeinin bir kısmı İran Kültür Merkezi olarak hizmet vermekte, camii kısmı ise ibadete yarı açık şekilde hizmet vermektedir. 2004 Eylül ayında Ermenistan'a yaptığımız bir seyahatte Mescid de Cuma namazı kılamamıştık. Oysa Ermenistan'da birçok ülkenin Müslüman ahalişi çeşitli amaçlarla bulunmaktadır. Burada Cuma namazı kılınmaması birazda İran'ın tutumundan kaynaklanmaktadır.

Revan Kalesi içerisinde Recep Paşa ve Abbas Mirza camileri de vardı. Fakat Ruslar şehri ele geçirdikten sonra Recep Paşa Camii yıkılarak yerine Rus Pravoslav Kilisesi yapılmıştır. Abbas Mirza Camii ise tamamen yıkılarak ortadan kaldırılmıştır. Bu önemli mescidlerin yanında ismini bildiğimiz fakat bu gün izine bile rastlanmayan Zalhan Mescidi, Nevrozeli Han Mescidi, Hoca Cafer Bey Mescidi, Mehemed Sertip Han Mescidi, Hacı Nasrullah Bey Mescidi, Ulu Cami, Tepebaşı Mescidi, Esed Ağa Mescidi, Köprü Bulağı Mescidi, Serdar Mescidi gibi mescidler Ermeni ateşleri arasında eriyip kaybolmuşlardır. Zalhan Mescidi II. Dünya Savaşından sonra mimari özelliği bozularak resim ve sergi binası haline getirilmiştir. Milletlerin benliklerini, düşüncelerini, duygularını, kuvvetle canlandıran yegâne amil yaptığı eserlerdir. Onun için Ermeniler Türk eserlerini her fırsatta yok ederek bölgenin kendi yerleri, yurtları olduğuna insanları inandırmaya çalışmaktadırlar.

Türbe ve Mezarlıklar

Revan topraklarında türbe ve mezarlıklar halkın sık sık ziyaret ettiği yerlerdir. Meşhed, Kerbela, Bağdat Kâzimiye'de bulunan Şii makamlarda olduğu gibi Revan Hanlığı

topraklarındaki halk da mezarlık ve türbelere akın ederek ziyaret etmekteydiler. Özellikle 10 Muharrem kutlamaları büyük bir coşkuyla mezarlık ve türbelerde yapıyordu.

Mezarlıklar bir yerin tapu senetleri mesabesinde. Revan'ın eski mezarlığında yapılan bir araştırmada koç, koyun, at heykelli mezar taşları²⁰ bulunmuştur. Azeri arkeolog ve tarihçi Meşedi Hanım Nimetova tarafından yapılan kazılar neticesinde mezarlıkta okunabilen ilk tarih 1478'dir.²¹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Çukursa'da ismini veren aşiret ve bu aşiretin ilk yöneticisi olan Emir Sa'd'ın türbesi ve bu sülaleden bölgeyi idare edenlerin gömüldüğü türbeler bugün harabe halinde varlığını sürdürmektedir. 2000 yılı başlarında Emir Saad'ın türbesi onarılarak ayakta kalması sağlanmıştır. Bu türbeler bölgenin tamamen bir Türk yerleşim yeri olduğunu göstermesi açısından çok önemlidir.²²

Kaleler

Kaleler 19. yüzyılın sonuna kadar birçok yerde önemini korumuş olan kaleler savunmaya yönelik bir yapı olarak şehir tarihlerinde önemli bir yer tutar. Kalın dış surlarla çevrili yapılar olan kaleler uzun yıllar bir kuşatmaya dayanabilecek şekilde istihkâm edildiğinden içerisindeki halkın asgari hayat şartlarını idame ettirebilmesi için gerekli her türlü donanımına sahip yapılardır.

Revan tarihi boyunca büyük mücadelelere sahne olduğundan savunma için birçok kale inşa edilmiştir. Toprakkale, Gümrükale, Keçikalesi, Ağca Kale, Kâfir Kalesi, Bayburt

(19) E. Zeynalov, age, s.20; İ. Azimbeyov, age, s.302; S. Esedov, age, s.450.

(20) Koç, koyun, at heykelli mezar taşlarının Anadolu'da ve kültürümüzdeki yeri için bak. (A. Çay, Anadolu'da Türk Damgası, Ankara, 1983; Muhammet Beşir Aşan, Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri, Ankara, 1992, s.91; H. Z. Koşay, 'Doğu Anadolu Mezar Taşlarındaki Koç Koyun Heykelleri', Milleterarası I. Türk Sanatları Kongresi, Ankara, 1962, s.255-257; B. Karamagralı, 'Sivas ve Tokattaki Figürlü Mezar Taşlarının Mahiyeti', Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Ankara, 1972, II, 75-103; A. Koyunlu, 'Mezar taşı Olarak Koç ve Koyun Heykeli', Türkiye Turing Otomobil Kurumu Belleteni, İstanbul, 1976, sayı 56, s.335; N. Sevgen, "Anadolu'da Koyun ve At Motifli Mezar Taşları", Tarih Dünyası, İstanbul, 1950, I,sayı 8.)

(21) Meşedi Hanım Nimetova, Asırların Daş Yaddaşı, Bakü, 1987, s.40-42.

(22) M.H. Nimetova, age, s.45.

Kalesi, Kalaburcu ve Revan Kalesi gibi kaleler Revan şehrinin savunmasında önemli yer tutar.

Revan vadisindeki tabii kayalıklar üzerinde kurulan kalenin tarihi eskidir. Yalnızca bir yolla giriş çıkış olduğundan müdafaası kolaydır. Kalenin temeli bölgeye gelen ilk Oğuz Türkleri tarafından tesis edildiği ileri sürülmektedir.²³ Revan -Tiflis ticaret yoluna hâkim olan Kâfir Kalesi, Revan Hanlığının tarihinde önemli bir yer tutar.

Gümrü'de bulunan kale ise Osmanlı Devletine giden ticaret yollarının önemli dinlenme noktalarındandır. Arpa çayı Nehrinin taşlarıyla inşa edilen Gümrü Kalesinin VIII. asırda yapıldığı sanılmaktadır. Rus - İran - Revan Hanlığı savaşlarında tahrip olan Gümrü Kalesi daha sonra Ruslar tarafından yeniden inşa edilmiştir.²⁴

Emir Timur zamanında iskâna açılan Revan, Şah İsmail tarafından Veziri Revan Kuluna buraya bir kale yapılmasını istemesi üzerine 1509-10 da kale yapılmıştır. Kale inşaatı yedi yıl sürmüştür. Zengi çayının kenarında yapılan kale kırmızı kerpiç ve taştan yapıp bitirildikten sonra Şah İsmail tarafından Revan Kalesi ismi verilmiştir. Kalenin etrafı hendeklerle çevrilerek su ile doldurularak müdafaası daha da kolay bir hale getirilmiştir.²⁵

Osmanlı Devleti Revan'ı ilk defa ele geçirdikten sonra Tokma Han'ın sarayı merkez kabul edilerek sekiz kule, beş demir kapı, kervansaray, bir cami ile hamamı ihtiva eden iç kele ve kırk üç kuleli dış kale kırk beş günde tamamlandı.²⁶ Kalenin yanında Osmanlı devleti bir şehir için ne gerekiyorsa onların inşaatını acilen başlattı.

Kervansaraylar

Revan önemli bir ticaret yolu üzerinde bulunduğundan hareketli bir ticarete sahiptir. Kervansaraylar ticaret merkezleri olarak vazife gördüğünden Revan Hanlığı topraklarında irili ufaklı kervansaraylar inşa edilmiştir.²⁷ Bu kervansaraylardan Gürcü Kervansarayı yet-

miş sekiz, Çulfa ve Serdar Kervansarayının otuz sekiz, Dağlı, Sulu ve Susuz Kervansaraylarının birlikte yetmiş dört; Hacı Ali Kervansarayının ise kırk dükkânı vardı. Bu dükkânların birer hareketli alışveriş yerleri olduğu için kervansarayların ne kadar işlek ve canlı olduğu anlaşılmaktadır. Serdar Sarayının hemen yanında bulunan ve mimari bakımından en güzeli olan Serdar Kervansarayı giriş kapısı boyunca sağlı sollu sekiz yüz dükkânı vardır. Bu kervansaraylar Revan'ın ticari hayatına uzun yıllar hizmet vermiş ve daha sonra Türk izlerini bölgede silmek isteyen Ermeniler tarafından yıkılarak yok edilmişlerdir.²⁸

Köprüler

Ticaret yollarının kesiştiği Revan şehri akarsular bakımından zengindir. Akarsular üzerinde yapılan köprüler ticaret yollarının ulaşımını kolaylaştırdığından Revan şehrinin ekonomisine katkıda bulunmaktadır. Hem akarsuların zenginliği ve hem de coğrafyanın stratejik konumundan dolayı şehir burada kurulmuştur.

Revan şehrinin içinden geçen Keder Çayı üzerinde Dağlıtaş Köprüsü, Zengi Çayı üzerinde Taşköprü, Bedi Çayı üzerinde ise başka bir köprü Revan'da şehir içi ulaşımını temin eder. Bu köprülerin işçiliği ve mimarisi oldukça dikkat çekicidir.²⁹

Revan kurulduğu tarihten itibaren 1828'e kadar Türk idaresinde kaldığından irili ufaklı yüzlerce tarihi eseri bünyesinde barındırmıştır. Fakat Ermeniler Ruslar vasıtasıyla ele geçirdikleri bu güzelim yerleri ve tarihi eserleri yağma ve talan ederek tarih sahnesinden silmiştir. "Şol Revan'da nem kaldı" diye acıklı bir şekilde söylenen türkünün niye bu kadar hissi olduğu şimdi daha iyi anlaşılmaktadır.

(23) S. Esedov, age, s.453.

(24) İ. Azimbeyov, İrevan Müselman Abideleri, Bakü, 1993 s.298.

(25) S. Esedov, age, s.454; İ. Azimbeyov, age, s.301.

(26) Bekir Küttükoğlu, Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri, İstanbul, 1993, s.136.

(27) İ. Azimbeyov, age, s.302.

(28) Memmedzade Gülmammed, "Abidelerimiz Tarihi Evimiz", İnce-senet, Bakü, 1992, Nisan sayı 9, s.30.

(29) Karaçenli Azer, "Medeniyet Abidelerimiz, Azadlık, Bakü, 1994, Mayıs, no 54, s.424.